

بررسی روابط بینامتنی قرآن و خطبه ۱۵۲ نهج البلاغه در حوزه اسماء و صفات الهی و انعکاس آن در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز

چکیده

یکی از رویکردهای مهم در پژوهش‌های ادبی، الگوپذیری یک متن از متن دیگر است. امروزه به این نوع پژوهش رابطه بینامتنیت و یا تناس گفته می‌شود. این رابطه نشان می‌دهد که بعضی از متون خودآگاه یا نا خودآگاه از دیگر متون بهره جسته‌اند. و بر آن است که بیان کند هر متن و گوینده‌ای متأثر از دیگر متون و گویندگان سابق یا همزمان، بوده و آگاهانه و یا ناخودآگاه از کلام و اندیشه آن‌ها بهره‌مند گردیده است. نوشته حاضر به ارتباط بینامتنیتی دو متن قرآن و نهج البلاغه می‌پردازد. اسما و آیات الهی علاوه بر متون ادبی در بخش تزئینات آثار هنری و به خصوص معماری نیز نمود واضحی دارد؛ یکی از این آثار برجست مسجد کبود تبریز است. قرآن، متن پنهان یا غایب بوده و نهج البلاغه، متن حاضر است. این پژوهش به شیوه توصیفی، تحلیلی، تطبیقی رابطه بینامتنیت قرآن با خطبه ۱۵۲ نهج البلاغه را در حوزه اسماء و صفات الهی بررسی کرده است. سپس انواع مختلف بینامتنیت اعم از اجترار، امتصاص و حوار را تعیین می‌کند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد بیشترین تأثیرپذیری کلام آن حضرت از قرآن متعلق به رابطه بینامتنیت از نوع نفی کلی با ۵۰ درصد بوده است، همچنین اجترار ناقص با ۳۳ درصد و نفی متوازی با ۱۷ درصد رتبه‌های بعدی بینامتنیت در این خطبه را به خود اختصاص داده‌اند و از اجترار کامل در این خطبه بهره گرفته نشده است. همچنین بررسی‌ها نشان داده که در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز نیز می‌توان نمونه‌های بارزی از تأثیر قرآن را مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تأثیرپذیری خطبه ۱۵۲ نهج البلاغه از قرآن در حوزه صفات و اسماء الهی.

۲. بررسی جایگاه صفات و اسماء الهی در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز.

سؤالات پژوهش:

۱. رابطه بینامتنیت قرآن و خطبه ۱۵۲ نهج البلاغه به چه صورت است؟

۲. صفات و اسماء الهی چه جایگاهی در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز دارد؟

کلیدواژه‌ها: قرآن، نهج البلاغه، اسماء الهی، کتیبه‌های مسجد کبود تبریز

مقدمه

بینامتنیت شاخه‌ای از دانش نشانه‌شناسی است که چگونگی شکل‌گیری معنا و فرایند معناپردازی در متن را مورد مطالعه قرار می‌دهد. بینامتنیت دارای پیشینه‌هایی است که مهم‌ترین آن‌ها نظریه گفتگومندی (منطق مکالمه) میخائیل باختین است. بارت و ژولیا کریستوا از بنیان‌گذاران بینامتنیت محسوب می‌شوند؛ گرچه کریستوا واضع آن است. ولی رولان بارت نیز در انتشار و شکل‌گیری زیرشاخه‌ای با عنوان بینامتنیت خوانش نقش اساسی ایفا می‌کند. (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۱۰-۲۰). بینامتنی یک نظریه ادبی مدرن است که به بررسی روابط میان متون ادبی می‌پردازد و تأثیر عمیقی بر ادبیات نهاده و مورد توجه نقادان قرار گرفته است. براساس این نظریه، متون ادبی نمی‌توانند بدون تأثیر از متون پیش از خود باشند و آثار متون دیگر در آن‌ها به چشم می‌خورد. برخی بر این باورند که اصطلاحاتی چون اقتباس، تضمین، تلمیح، اشاره در میراث ادب عربی تا حدودی با مفهوم بینامتنی هم‌پوشانی دارد.

امروزه همچنان بینامتنیت به عنوان یک نظریه و روش تحقیق مورد استفاده بسیاری از محققان در حوزه مطالعات تطبیقی قرار می‌گیرد. بینامتنیت به بررسی روابط پیدا و پنهان متون و آثار ادبی با یکدیگر می‌پردازد و بر این اصل استوار است که متن نظامی بسته و مستقل بلکه پیوندی دو سویه و تنگاتنگ با سایر متون دارد (مکاریک، ۱۳۸۵، ۷۲). پژوهشگران عرب، اصطلاحاتی متعدد و مترادف را برای این مفهوم پیشنهاد کرده‌اند از جمله: التناصیه، النصوصیه، تداخل النصوص، النصوص المتداخله، و النص الغائب. در مقابل آن، النص الراهن، النص الحاضر و ... قرار می‌گیرد (عطا، ۲۰۰۷م: ۱۱). به کمک این دیدگاه می‌توان متون زیادی از ادبای مختلف را مورد بررسی قرار داد.

نهج البلاغه اثر جاودانه امیرالمومنین امام علی (ع) از جامع‌ترین منابع فرهنگ اسلامی است که نشانه‌های تناس یا بینامتنیت در آن به وفور دیده می‌شود. این منبع شامل بسیاری از حقایق علوم و معارف اسلامی و مسائل حساس سیاسی، اجتماعی، تربیتی و اخلاقی است و به عنوان میراث کهن ادبی و دینی شناخته شده است و رابطه تنگاتنگی با قرآن دارد. مولای متقیان امام علی (ع) به واسطه آشنایی با قرآن بدون شک در سخنان خویش از نص قرآن تأثیر پذیرفته و فراوانی تعامل امام علی (ع) با قرآن از ویژگی‌های قابل توجه نهج البلاغه می‌باشد. در تبیین روابط بینامتنی قرآن با خطب نهج البلاغه، متن قرآن متن غایب و خطب نهج البلاغه متن حاضر است و روابط بینامتنی تعامل این دو متن را روشن می‌کند. فراوانی تعامل کلام امام علی (ع) با قرآن از ویژگی‌های برجسته نهج البلاغه به شمار می‌رود. لذا این پژوهش بر آن است که با توجه به نظریه بینامتنیت به تعیین جایگاه و توصیف اهمیت قرآن در شکل‌گیری نهج البلاغه و جایگاه معرفت‌شناختی و حیاتی آن بپردازد. به این منظور با بررسی سه شیوه اجترار، امتصاص و حوار به کشف ارتباط‌های پنهان و پیدای سخنان آن حضرت با قرآن می‌پردازیم. در این میان، هنر نیز از این تأثیرپذیری دور نمانده است و آثار متعددی از دوره اسلامی تحت تأثیر مضامین قرآنی قرار دارند. معماری اسلامی یکی از مهم‌ترین جلوه‌گاه‌های نمایش مضامین و اسماء مذهبی است.

پژوهش حاضر بر آن است تا به بررسی رابط بینامتنی قرآن و نهج البلاغه و کتبی‌های مسجد کبود تبریز بپردازد. بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. لذا پژوهش حاضر بر آن است تا با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و با انجام یک بررسی دقیق بینامتنی به بررسی این موضوع بپردازد و ابعاد مختلف آن را روشن سازد.

نتیجه‌گیری

با بررسی و جستجو در روابط بینامتنیتی میان خطبه ۱۵۲ نهج البلاغه و قرآن کریم چنین بدست آمد که پایه و منبع اساسی کلام امام علی(ع) در نهج البلاغه به عنوان اخ القرآن، مفاهیم قرآنی است، چه از نظر لفظ و چه معنا. این بکارگیری نشان از اوج الفت و انس امام با قرآن دارد. انگیزه آن حضرت در استفاده از تعبیر قرآنی در کلام خود شاید استدلال به کلام الهی به همراه تفسیر و تبیین آن و بلاغت افزایی بر مفاهیم قرآنی به عنوان بالاترین مفسر قرآن پس از پیامبر اکرم(ص) باشد. در این خطبه امام با بیشترین تاثیر از کلام وحی و بدون استفاده از متن صریح آیات قرآن، سعی در انتقال مطلب به مخاطب داشته، از این‌رو بینامتنیت از نوع اجترار کامل در این خطبه مشاهده نگردید. انواع بینامتنیت بکار برده شده در این خطبه در جدول و نمودار ذیل مورد بررسی تحلیلی و آماری قرار گرفته است. امام در این خطبه ضمن تبیین مسائل متنوع توانسته است با استفاده از تعبیر مختلف و انواع بینامتنیت عظمت باریتعالی را به همگان خاطر نشان سازد که در این میان استفاده از نفی کلی در بیشترین میزان قرار دارد و پس از آن اجترار ناقص و استفاده از نفی متوازی با حداقل تعداد مشاهده گردید.

منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم.

صالح، صبحی. (۱۳۷۰). نهج البلاغه، ترجمه: محمد بهشتی، تهران: انتشارات تابان.

ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید. (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه، تصحیح: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه‌الله مرعشی نجفی.

امین، نصرت‌بیگم. (بی‌تا). تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن، ۱۵ جلد، بی‌جا: بی‌نا.

بحرانی، میثم بن علی بن میثم. (۱۳۶۲). شرح نهج البلاغه (ابن میثم)، بی‌جا: دفتر نشر الکتاب.

بحرانی، میثم بن علی بن میثم. (۱۳۷۵). شرح دیجیتال نهج البلاغه (ابن میثم)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

برازش، علیرضا. (۱۳۹۴). تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، تهران: انتشارات امیر کبیر.

بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). انوار التنزیل و اسرار التأویل، تحقیق، المرعشلی، محمد عبد الرحمن، ج ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

جعفری، محمدتقی. (۱۳۷۶). تفسیر و ترجمه نهج البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۱۵). تفسیر اثنی عشری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

حسینی، عبدالزهراء. (۱۴۰۹ق). مصادر نهج البلاغه، بیروت - لبنان: دارالزهراء.

شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی. الأمالی للصدوق. بی‌جا: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طالقانی، سید محمود. (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، ۲۰ جلد، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۶۷). ترجمه تفسیر المیزان ترجمه ناصر مکارم شیرازی ... [و دیگران] قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی، تهران: رجاء.

طبرسی، فضل بن حسن. (۴۶۸ - ۵۴۸ق). ترجمه تفسیر مجمع البیان/ تالیف ابوعلی الفضل بن الحسن الطبرسی؛ ترجمه و نگارش از احمد بهشتی؛ تصحیح و تنظیم موسوی دامغانی، چ ۱۳، تهران: فراهانی.

طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). اطیب البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴ جلد، چ ۲، تهران: اسلام.

عبیری، عباس. (۱۳۷۶). سایه اشراق (زندگینامه میر داماد). گرگان: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی گرگان.

قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۶۵). تفسیر أحسنُ الحَدیث، تهران: بنیاد بعثت.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۱ق). عنوان قراردادی: اصول الکافی. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۶). مجموعه آثار. قم: صدرا.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۹). حماسه حسینی. قم: صدرا.

مغنیه، محمدجواد. (۱۳۷۸). ترجمه تفسیر کاشف، ۸ جلد. قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۵۳). تفسیر نمونه بقلم جمعی از نویسندگان؛ زیر نظر ناصر مکارم شیرازی. طهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵). شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). پیام امام امیرالمومنین (ع). شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه مکارم شیرازی با همکاری جمعی از فضلا و دانشمندان. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکاریک، ایرناریم. (۱۳۸۵). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه.

مطمئن، نوا و همکاران. (۱۴۰۰). «کتیبه‌های قرآنی مسجد مظفریه (کبود) تبریز، بررسی و تحلیل مضامین آیات در بستر تحولات زمان». مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ش ۳، صص ۱۴۴-۱۱۹.

موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۹۴). چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

موسوی مقرر، عبدالرزاق. (۱۳۶۹). مقتل الحسین (ع): (چهره خونین حسین سید/الشهداء(ع)) ترجمه عزیزالله عطاردی. تهران: جهان.

موسی، خلیل. (۲۰۰۰ م). قراءات فی الشعر العربی الحدیث و المعاصر. دمشق: اتحاد الکتاب العرب.

نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۰). درآمدی بر بینامتنیت، تهران: انتشارات سخن.

وعدالله، لیدیا. (۲۰۰۵ م). التناس المعرفی فی شعر عزالدین المناصره، بی‌جا: دار المندلاوی.

<http://ahlolbait.com>

<https://olama-orafa.ir>

<https://nahj.valiasr-aj.com/include/VIEW۳.php?bankname>